

Даніл'ян Г.П.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Актуальність теми дослідження. Питання «хто я» і «хто ми» для кожної людини і кожного народу виступають однією з найважливіших домінант, що визначають напрямки їхнього розвитку та їхнє майбутнє. В умовах соціокультурних трансформацій проблема особистісної та соціальної ідентичності надзвичайно актуалізується, нерідко постаючи у вигляді кризи ідентичності, необхідності збереження власного «Я» в мінливому світі глобалізації і інформатизації суспільства, які призводять до невизначеності і хиткості меж не тільки мовних та державних, але й культурних, етнічних, національних та зокрема меж особистісної самототожності або ідентичності.

Зростання цікавості до проблеми ідентичності спостерігається сьогодні повсюдно. Поняття «ідентичність» поширюється в соціогуманітарному лексиконі у 70-х рр. ХХ ст., надавши нового звучання науковому осмисленню, перш за все, проблем етнічної та національної свідомості, хоча, звичайно, дана проблематика привертала до себе увагу задовго до цього часу. Отже, ступінь наукового опрацювання проблеми ідентичності на сьогодні визначений не тільки складністю самого об'єкта вивчення, а й великою кількістю різноманітних філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних інтерпретацій ідентичності в зарубіжному і вітчизняному людинознавстві. За таких умов виявлення історичного культур-філософського контексту становлення проблеми ідентичності в гуманітарному дискурсі дозволяє визначити певні чинники розвитку ідентичності та її специфіку і сучасному суспільстві.

Дана стаття має на меті виявлення та узагальнення основних підходів до трактування ідентичності в класичній філософській традиції. Передуючи аналізу наукових і світоглядних концепцій, що мали певний вплив на становлення категорії «ідентичність», зазначимо її тісний взаємозв'язок з поняттями «індивідуальність», «особистість», «Я» (лат. *identifare* – ототожнювати, лат. *idem* – той же самий; англ. *identity* – тотожність, ідентичність, особистість, індивідуальність). Англійське слово «*identity*», таким чином, вживається у значеннях тотожності, справжності і самототожності. Сьогодні у соціогуманітарних науках пріоритет віддається саме самототожності – ідентичність розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту поміж інших і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти [1, с. 16-17]. Втім, єдності поглядів у визначенні природи ідентичності не спостерігається ні сьогодні, ні в добу класичної філософії.

Чи дорівнює термін «ідентичність» синонімічному терміну «тотожність»? Так, якщо говорити про класичну філософську традицію. Ідентичність тут є фундаментальною характеристикою буття особистості, що має своєю умовою збереження тотожності особи щодо самої себе та визначає єдність та цілісність індивіда в часі і просторі і є протилежною «неоднаковості», «відмінності», «інаковості».

Як відомо, первісна свідомість не знала особистісної ідентичності, тут превалювало «ми», причому переважно невідокремлюване від природного середовища. Антична філософія також зароджувалась як спрямована на пізнання зовнішнього Космосу, природи. У цей Космос вписували людину як істоту, що поєднує в собі риси усіх явищ природного світу, і перш за все, як істоту тілесну. Отже, першою формою ідентичності можна вважати ототожнення людини зі своїм тілом, що в античному світогляді втілювалося в прагненні тілесної гармонійності і досконалості, визнанні краси людського тіла.

Поступово вектор осмислення змінюється з зовнішнього світу людини на її внутрішній світ, формується відомий давньогрецький принцип калакогатії – гармонійного тілесного і духовного розвитку людини. Починаючи з софістів, багато уваги приділяється проблемам «внутрішньої» людини, пошуку себе і свого призначення. Так, на думку Сократа, фізичну природу речей пізнати неможливо, пізнати ми можемо тільки себе самих. Звідси його знаменита формула: «Пізнай самого себе». Таке пізнання, на думку Сократа, можливе лише в діалозі і в спілкуванні з іншими.

Платон дещо по-іншому підійшов до проблеми людини. Людина за своєю суттю соціальна, її формує суспільство, отже, внутрішнє «Я» є віддзеркаленням соціальних структур, яким є суспільство, такою є й особистість. Крім того, розроблюючи власну концепцію Єдиного, Платон формулює проблему тотожності: «Єдине не може бути іншим або тотожним ні самому собі, ні іншому» [2]. Так в працях Платона з'являється стійка опозиція, що згодом стане традиційною для класичної філософії, – опозиція «тотожне – різне» (тотожність – відмінність), причому тотожність тут виступає чимось незмінним і сталим, цінністю як такою.

У свою чергу, Аристотель багато уваги приділяв вивченню душі. Душа, за Аристотелем, є причиною життя і початком тіла, інтенціонально сприймаючи предмет, душа включає його в себе як інтенціональне буття. Крім того, Аристотель вперше в античній філософії ставить питання щодо механізмів і засобів формування людини і приходить до висновку, що пізнання і формування самого себе неможливо без іншої людини – друга або «іншого Я». Сутність людини, таким чином, виявляється тісно пов'язаною з поняттям «тотожності», якому філософ надає більш фундаментального значення, ніж «відмінності». При цьому ідеалом проголошується цілісність буття і сама буттєвість: «Буття кожної речі, що визначається як первинне і само по собі існуюче, і сама ця річ тотожні і являють одне» [3, с. 30].

Отже, в античній філософській традиції тотожність виступає характеристикою буття більш значущою, ніж відмінність. Існуюче тотожне тільки самому собі та іншому існуючому, така тотожність виключає відмінність, а також і інше буття.

Християнське середньовіччя породило іншу картину соціальної і особистісної ідентичності. Над людиною постає Бог, тому не особистість, а божественно-універсальне виступає на перший план. У таких умовах людина визначає свою ідентичність не за особистісними унікальними якостями, а через власний соціальний статус, вид занять, функції в суспільстві, причому не відокремлюючи їх від власного «Я», базові компоненти ідентичності в добу середньовіччя були строго визначені в межах станів та суспільних наказів [4, с. 311]. Проте завдяки християнському об'єднанню теоцентризму й антропоцентризму людина отримала певне відчуття самовартості внаслідок власної духовності і прагнення до «обоження». Тут в ідентифікації особистості зливаються різнонаправлені вектори – комунікація й ототожнення з Господом призводить людину до розуміння самої себе. Яскравим прикладом середньовічного відчуття екзистенціального виміру свого внутрішнього світу, безумовно, є «Сповідь» Августина Блаженного, де, крім глибоких переживань власної автономності й осяяння від спілкування з Богом, вже присутня рефлексія щодо процесів особистого самовизначення кожної людини. Таку рефлексію продовжила середньовічна схоластика. Таким чином, незрозумілі і туманні для античної людини мотиви свого внутрішнього буття середньовічна філософія зробила предметом раціонально обґрунтованої рефлексії, хоча переважно ще в межах релігійного світогляду.

Відродження стало початком нового етапу в розвитку особистості. Людина починає

сприйматися як митець і абсолютна цінність сама по собі. «Я» відчуває свою цінність і єдність, йому вже не потрібно шукати підтримку в Космосі чи в Бога. В епоху Ренесансу проблема ідентичності постає в нових характеристиках світогляду – це й відчуття власної суб'єктивності, унікальності, неповторності свого тілесного і духовного буття, й пошуки власної індивідуальності і гідності.

Інтерес до індивідуальності і неповторності кожної людини є ще більш характерним для філософії Нового часу. Вирішується ця проблема в світлі глибокої загальної пошани до людського розуму і досвіду. Так, для Дж. Локка основою тотожності особистості виступає свідомість. «Свідомість завжди є супутником мислення і саме вона визначає в кожному його Я і тим відрізняє від усіх інших істот, що здатні мислити, отоже саме в свідомості і є тотожність особистості, – пише Локк в «Досвіді про людське розуміння». – І наскільки ця свідомість може буди направленою назад, до якоїсь минулої дії або думки, настільки простирається тотожність даної особистості; ця особистість є зараз теж саме Я, що й тоді» [5, с. 18]. Таким чином, тотожність особистості у Локка полягає не в тотожності субстанції, але в тотожності свідомості: різні субстанції об'єднуються в одну й ту саму особистість однією й тією самою свідомістю. Тільки тотожна свідомість робить людину цілісною.

Емпіризму Локка протиставляється раціоналізм Р. Декарта. Декарт проголошує найвищою цінністю самопізнання і сумнів як найдостовірніше знання, яке тільки можна вивести. Відчуття власної ідентичності або «Я» у Декарта набуває метафізичного обґрунтування – основи світоустрою мислитель вбачає в суб'єктивних уявленнях, відчуттях і, перш за все, мисленні. Мое «Я» має значення не тільки для мене, від нього є похідними всі інші значущості та сам світ. Тільки «Я» як суб'єкт за допомогою власних уявлень може вирішувати, що є сутністю, а що ні.

Важливими в межах даної проблематики є ідеї Г.В. Лейбніца, а саме його судження, які згодом стануть основою визначення особистісної ідентичності, зокрема ідеї щодо тотожності індивідуальної субстанції, тотожності особистості, тілесної ідентичності. Лейбніц висловлює таку думку: «Я» пов'язане з організованим тілом, що взяте в певний момент і зберігає потім цю життєву організацію завдяки зміні різних часток матерії, поєднаних з тілом. Так Лейбніц пов'язує поняття тотожності і зміни. Крім того, цікавими є погляди Лейбніца щодо зв'язку особистісної тотожності або ідентичності з усвідомленням власних минулих сприйнятів. Таким чином, в його філософії оформлюється принциповий перехід від визначення тотожності як чогось абсолютного і сталого до самої ідентичності як чогось мінливого, що перебуває в стані становлення, – сутність тотожності і відмінності міститься не в часі і просторі (хоча дійсно відмінність між речами полягає в різниці їхнього розташування в часі і просторі), а в тому, що вони «тягнуть за собою різні враження про одну й ту саму річ» [6].

Таким чином, в епоху Нового часу поширюються філософсько-теоретичні концепції ідентичності, що постає як повсякденна культурна проблема пошуку особистістю індивідуальності. Філософія Нового часу віддаляється від трансценденталізму середньовіччя і замінює волю Бога щодо людини самою людською природною суттю і суттю природного ладу. Центральним фактором в становленні ідентичності стає історичність, відбувається перехід від релігійної до соціально-історичної детермінації особистості. Такі тенденції знайдуть подальше поширення в філософії Просвітництва.

Доба Просвітництва стала однією з вирішальних у становленні проблеми ідентичності. Просвітники, стверджуючи важливість виховання в розвитку особистості і суспільства, вказували на головну роль у формуванні власної ідентичності соціальних

умов життєдіяльності індивіда. Так, Ж.-Ж. Руссо звинувачує суспільний прогрес в усіх особистісних і суспільних негараздах. Цивілізація внесла розлад між істинною суттю людини і її цивілізаційними проявами. У суспільстві людина не є тим, хто вона є насправді, людина в цивілізаційному суспільстві вимушена грати, «здаватися» кимсь або чимось, ким вона не є. Отже, така людина не здатна реалізувати себе згідно з власною природою. Саме в поверненні до неї (не природи взагалі, а суті людини) Руссо вбачає вихід з тупика прогресу. Антропологія Руссо, таким чином, є початком переходу від традиційного фізикалістського та раціоналістського підходу до екзистенціального розуміння особистості.

Подальший розвиток уявлень щодо ідентичності пов'язаний з представниками німецької класичної філософії. Незважаючи на те, що І. Кант не ставив питання про ідентичність прямо, подібну проблематику можна простежити в його визначенні людини суб'єктом, тобто істотою, що сама визначає своє існування. Людина в філософії Канта є суб'єктом самопізнання, причому рефлексію щодо власного «Я» Кант вважав вищою формою будь-якого знання. Завдяки саморефлексії людина спроможна формувати цілісну ідентичність: зосереджуючись на собі і «Я» як суб'єкті можливої діяльності, людина відкривається як щось, нетотожне собі й виходить за власні межі шляхом «сприятливої інтуїції» самопізнання.

І.Г. Фіхте розуміє основу будь-яких процесів становлення особистості як діалог між «Я» та «Іншими». Інша людина, товариш, Бог, тобто образ іншого «Я» потрібен людині для пізнання двох одночасних «Я» – «Я»-суб'єкта і «Я»-об'єкта рефлексії, тобто «Я»-мислячого і «Я»-мислимого. Ці «Я» не співпадають. Показати неспівпадання «Я» з самим собою у Фіхте дорівнювало визнанню рівності «Я» собі й одночасному протиставленню «Я» собі, тобто виявленню нетотожності з самою собою реальності. Єдність «Я» формується, за Фіхте, завдяки таким моментам: неспівпадінню «Я» з собою, вбиранням «Я» усієї реальності і протиставлення її як «не-Я» «Я». Таким чином, ідентичність Фіхте окреслюється завдяки різниці, суб'єкти виступають як негативні визначення один одного, тобто індивідуальність іншого – це те, що не є «Я» і моя індивідуальність.

Важливою в класичній філософії тотожності є концепція Г. Гегеля. «Я» тут виступає суб'єктивним началом самопізнання і самосвідомості. Тотожність буття і свідомості набуває при цьому риси співпадіння предмета пізнання і самого процесу пізнання предмета. Очевидно, що закон Гегеля щодо тотожності мислення і буття став одним з найважливіших законів рефлексії: якщо до його появи твердження «будь-яка річ не дорівнює собі, відмінна від себе, протилежна» було рівноправним з думкою «будь-яка річ є щось тотожне собі», то тепер було доведено, що самототожність (або ідентичність) є основою відмінностей та нерівності. Властивості, завдяки яким річ відрізняється від інших речей або є їм протилежною, таким чином, згідно з Гегелем, повинні відповідати закону тотожності, згідно з яким річ є це і ніщо інше, або ж відмінність є не її відмінністю, а протилежність не її протилежністю [7].

Ф. Шеллінг, проголосивши тотожність суб'єктивного і об'єктивного буття, дещо переорієнтував попередній дискурс тотожності: на зміну тотожності й ідентичності зі сфери логіки приходять тотожність як загальна суть дійсності, особистісна тотожність стає тотожністю взагалі, а ідентичність стає метаідентичністю [8].

Л. Фейербах продовжив ідеї Фіхте. Згідно з Фейербахом, людина пізнає себе з об'єкта, пізнання об'єкта є самосвідомістю особистості. Який би об'єкт ми не вивчали, ми пізнаємо в ньому власну природу, справжнє «Я» суб'єкта, таким чином, знаходиться в об'єкті. Тому для Фейербаха людська суть може проявити себе тільки в спілкуванні, єдності людини з

іншою людиною, що спирається лише на реальність різниці між «Я» і «Ти» [9].

Багато уваги проблемам особистості приділяв і К. Маркс. Людську природу, за Марксом, визначає сукупність суспільних відношень, отже, ідентичність виступає, перш за все, процесом, направленим на ототожнення особистості із зовнішнім соціальним буттям. Людина, перебуваючи в експлуаторському світі, втрачає саму себе, відчужується від себе й оточуючого середовища. Причина тому – відчуження праця, яка перестає бути частиною природи індивіда, праця, де людина позбавляється власного тіла і власного «Я». Отже, Маркс постулює кризу самототожності відчуженого індивіда. Зазначимо також, що ідентичність в концепції Маркса виступає інтегральним феноменом, який об'єднав в собі усі біосоціальні якості індивіда й особистості, в кожному ці якості проявляються неповторно й тим відрізняють дану людину від інших. Тому людина є унікальним одиничним явищем суспільного життя, а її ідентичність полягає у відносно самостійній формі буття людини в суспільстві і світі.

Наприкінці нашого огляду проблеми ідентичності в класичному філософському дискурсі доречно вказати на певний внесок у вирішення даної проблематики представника української філософської думки Г.С. Сковороди. Самовизначення особистості Сковорода вбачає у виявленні людиною власних здібностей через самопізнання шляхом містичної інтуїції (ідея «спорідненості» або «спорідненої праці»). Ідею «спорідненості» можна вважати ідеєю самовинаходу, відповіддю на питання людини щодо власного призначення. Отже, людина повинна слухатися себе, а не нав'язаних зовні стереотипів, призначення людини – знайти себе, пізнати себе, створити з себе особистість, і це можливо, за Сковородою, лише нераціональним шляхом за допомогою спеціальної духовної субстанції – серця [10, с. 151-155]. Саме серце дозволяє людині знайти власне «споріднене» покликання, а, отже, й ідентичність.

Висновки. Ідеї класичної європейської філософії від Сократа до Маркса і Сковороди щодо самототожності людини, її місця у природному, соціальному і духовному вимірах мають велике значення для розуміння природи феномена ідентичності навіть в сучасному світі. У класичній філософії ідентичність постає як найважливіша характеристика особистості – самототожність, за допомогою якої людина спроможна визначити власну єдність, цілісність у часі і просторі, здатна протиставити «Я» й «Інше», «Відмінне». Ідентичність в класичній філософській думці розглядається як тотожність самому собі внутрішньому і зовнішньому, тілесному й соціальному, як тотожність суб'єктивного й об'єктивного, свідомості і буття, тобто як абсолютна категорія. Саме таким цілісним баченням ідентичності класична філософська традиція відрізняється від посткласичної, де людина мислиться як нетотожна собі множинність різних «Я».

Література:

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
2. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1993. – 528 с.
3. Гарнцев М.А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от Аристотеля до Декарта). – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 216 с.
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
5. Воропай Т.С. В поисках себя. Идентичность и дискурс. – Х.: ХГПУ, 1999. – 418 с.
6. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4-х т. – М.: «Мысль», 1989. – Т. 4. – 540 с.
7. Гегель Г. Работы разных лет: В 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 630 с.
8. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1989. – 636 с.
9. Фейербах Л. Сочинения в 2-х т: Пер с нем. – М.: Наука, 1995. – Т. 1. – 502 с.
10. Сковорода Г.С. Нарцис. Розмова про те: пізнай себе // Г.С. Сковорода твори у 2-х т. – К.: Обереги, 1994. – Т.2. – 527 с.